

E T Ü D L E R

İktisat ilmi ve işletme iktisadı arasındaki münasebet hakkında yapılan münakaşaya dair bir inceleme

Yazan:

KONRAD ENGELMANN

(İstanbul)

Eucken «İktisat İlminin Temelleri» adlı eserinde, iktisat ilmile işletme iktisadı ilminin birleştirilmesi lâzımgeldiğini iddia ediyor. *Amonn*, *Eucken*'in eseri hakkındaki bir risalede, bu iddiaya karşı birtakım itirazlar ileri sürüyor. Böylece son derecede günün meselesi olan bir mevzu hakkında münakaşa açılıyor. İşletme iktisadı teorisi ve tatbiklerinin yakın bir geçmişteki kuvvetli gelişmesinin -ki bu gelişme daha bir müddet sürebilir- iktisat ilminin buhranlı bir çağına tesadüf ettiğine *Eucken*'in kitabı açık bir surette şahitlik eder. İşletme iktisadı ilmi de, fırtınalı inkişafının neticesi olarak ki, aynı suretle kritik bir safhada bulunmaktadır. İşletme iktisadı ilmi, ilim olarak istikrar bulmuş olmak için henüz çok gençtir; işletme iktisadı ilminin karşılaştığı pratik işler, şimdiye kadar teorinin ayak uydurmasına imkân verdirmiyen bir kuvvetle tazyik ettiler. İşletme iktisatçısı, herşeyden evvel, henüz kâfi derecede yetişmiş doktorlar olmadığı için tahsilini bitirmeden hastaların tedavisine çağırılan bir doktora benzer.

İşletme iktisadı ilminin mahiyet ve şümulü, hattâ terminolojisi hâlâ ihtilâflıdır.

İşletme iktisadı ilmile iktisat ilmi arasındaki münasebetlerin aydınlatılması her iki disiplinin de istikrar bulmasına yardım edebilir. Her iki disiplinin çalışma sahalarının ve metotlarının tahdidine, tabî ve verimli bir sentez elde etmek gayesile antitezleri belirtmeğe, işletme iktisadı ve iktisat ilimlerindeki buhranın önüne geçmek için hemen hemen bir şart adı verilebilir.

Eucken iddiasını, en evvel, iktisat ilminin esas meselelerinin aynı zamanda işletme iktisadı ilminin de esas meseleleri olduğunu ileri sürerek, her iki ilim arasında bir ayırmanın bir tarafa bırakılmasına istinat ettiriyor. Bundan başka *Eucken* iktisat ilmine, esas itibarile, kendini pratik işlere doğru çevirmesini ve analizleri vasıtasile, yeni bir iktisat ilmi vücade getirecek olan tip tesbitlerine varmasını ve bilgi toplamasını tavsiye ediyor.

Eucken, aynı zamanda, şunu da tesbit etmektedir: Her iktisadî olay, «işletmeler»de o suretle cereyan etmektedir ki, pratik işletme iktisadının esas mevzuu olan işletme analizi, pratik münferit hallere yaklaşmak için, bu iktisadın en mühim âleti olması icabetmektedir.

Amonn'un itirazları, en evvel, *Eucken* tarafından ileri sürülen her iki ilimde meselelerin aynı olduğu hususuna, yani bizzat *Eucken*'in öncülerine çevrilmektedir. Buna karşılık *Amonn* iktisat ilmile işletme iktisadı arasında bir işbirliği zaruret ve imkânını tanımaktadır.

Eucken'le *Amonn* arasındaki tezad ilk ağızda her ne kadar derin görünmekteyse de, bununla beraber daha yakından bakılınca, esas farkından ziyade, derece farkı arzeden ihtilâfların bahis mevzuu olduğu ortaya çıkar. Bundan başka her ikisi de mübalâğalı ifadelere temayül ettiklerinden dolayı, tezatlar gerçekte olduklarından daha derin görünmektedirler.

Biz, mevzuumuza zaten yalnız temasla iktifa eden yukarıda adı geçen her iki müelliften ayrı olarak, mefhumun tahdidini deneyeceğiz. Her iki ilim şubesi ve mümessilleri bize bir takım güçlükler çıkaracaklardır. İktisatçıların birçoğu, şimdiye kadar «iktisad» ı kendi alanları saydıkları için, iktisat ilminin çalışma sahasının ikinci bir iktisat ilmile «tahdidini» az çok reddedeceklerdir. İşletme iktisadı sahasında da, vuzuh eksikliği yüzünden bir çok güçlükler vardır. İşletme iktisatçıları henüz şubelerinin mevzuu hakkında bile aralarında birleşmiş değillerdir. Bir «işletme» ile bazıları yalnız teknik işletme veya fabrika işletmesini, bazıları hususî iktisat prensipini içine alacak surette bütün teşebbüsü, bazıları da umumî olarak her münferit iktisadî organizmi anlıyorlar. Bu suretle yalnız sanayi işletmesi ilmını kendi sahaları olarak tanıyan işletme iktisatçıları olduğu gibi, işletme iktisadı ilmile hususî iktisat ilmını anlayan ve hattâ sade ev idareleri ve idareler dahil olduğu halde her çeşit münferit işletmeleri kavrayan bir iktisat ilmını inkisaf ettirmeğe emek veren işletme iktisatçıları da vardır.

İşletme iktisadı ilminin mevzu ve şümüllü meselesi, bizim mevzuumuz ve *Eucken - Amonn*'casma mesele vaz'ı için, işletme iktisadı ilminin umumî olarak iktisat ilmine dahil olduğu meselesi yalnız vazedilebildiği nisbette, karışık işletme mefhumu bahis mevzuu olduğu zaman, kat'î bir ehemmiyet arzeder. Dar mânada bir sırf sanayi işletmesi ilmi, yine öyle bir hususî iktisat ilmi, umumî iktisat ilmile yakın münasebetlerde bulunsaydılar bile, hususî şubeler olarak kalırlar, fakat hiçbir zaman aynı ehemmiyette araştırmalara esas teşkil edemezlerdi.

Tasavvur edilebildiği kadar şümüllü bir mânada işletme iktisadı ilminin inkişafı bize zarurî görünmektedir. Sanayi işletmesile iktifa, işletme iktisadı tatbikatı başlangıcının tarihî bir hâtırasıdır. Teknikleşme ve bunun neticesi olarak büyük sınaî işletmelerin doğması, burada evvelâ ilmî metotları kullanmak ve teori yapmak ihtiyacını doğurmuştur. İşletme iktisadında çığır açıldığı işini gören birçok teknisyenler olmuştur. Çığır açıcıların bu hizmeti unutulmamak gerekir; fakat bu hizmete, fabrika işletmesinde teşkilât ve muhasebe için işletme organizatörü ve «masraf mühendisi» bulmuş olduklarından dolayı, daha az değerde olmıyan hal suretlerine sevkemiş olan diğer işler de inzıam ettiler. Hususî iktisatçılar, işletme iktisadı metotlarıyla daha çok kâr edileceğini ve bu takdirde müteşebbisin kâr ettiği yalnız sınaî işletmeler olmayıp yeni metodoloji vasıtasile sınaî işletmelerde yapılan tecrübelerin ticaret, banka ve diğer sınaî olmıyan işletmelere de şamil olduğunu derhal kabul ettiler. İşletme iktisadı teori ve tatbikatının kuvvetli inkişafı çağında, hemen her memlekette devletin giriştiği iktisadî işlerdeki kuvvetli artma düştü. Devlete ait işletmelerle hususî iktisat şeklinde idare edilmıyen diğer işletmeler idare metotlarında geri kalamıyorlar ve kalmak istemiyorlar ve yeni doktrini kabul ediyorlardı. Bunlar aynı zamanda ilmî araştırmaların mevzuu oluyorlar ve böylece işletme iktisadı ilmi için yeni bir saha açılyordu. İktisadın umumun menfaatini alâkadar eden kısmının hususî iktisattan daha kuvvetle işletme iktisadı ışığında aydınlatılması lâzımgeldiği, çünkü bu kısımda kâr gayretile serbest bırakılmış tabii rasyonalizasyon temayülü olmadığı fikri yayılmaktadır.

Bir defa tutulan yol zarurî olarak bütün işletmelerin işletme iktisadı içine alınmasına götürüyor. Hattâ teori başka türlü istese bile, tatbikatı takip etmeyi reddedemezdi, çünkü elde edilen malzemenin yalnız işlenmesi teoriyi aynı bütünlüğe mecbur etmektedir. Uzun zamandanberi birçok işletme iktisadı âlimleri çalışma alanının bö-

lünemiyeceğini kabul etmektedirler. Bu bir defa işletme iktisadı emrinde bulunan bilgi mevzularının eksiksizliğini, diğer bir deyişle işletme iktisadına ait nazarı bakımların umumiliğini anlatır. Çünkü *Eucken* gibi her iktisadî vâkıanın «işletmeler» de vukubulduğu iddiasına kadar gitmeğe hacet kalmaksızın, «işletmeler» le hiç alakası olmayın umumî iktisada ait hâdise ve meselelerin bulunduğunu, fakat hiç olmazsa iktisadın istihsal ve inkısam sahalarının tamamen işletme iktisadı ilminin mevzuu olduğunu kabul edebiliriz. Böylece işletme iktisadı ilmi iktisat ilmile müsavi olarak karşılaşmaktadır.

İktisat ilmile işletme iktisadı ilmi arasındaki münasebet konusuna dönerek, işletme iktisadı ilminin vazifesinin, iş sahasının yukarıda tasvir edilen şümulü karşısında, nasıl tayin edileceğini kendimize soralım. Bu vazife, umumî bir düşünüşle, işletmelerin bütün fonksiyonlarının gözden geçirilmesinden, fonksiyonlarda hüküm süren intizamların tesbitinden ve tesbit edilen intizamlara göre, işletmelerin tasavvur edilebilen en iyi işlemlerini temin eder görünen usullerin meydana getirilmesinden ibarettir.

Bu bile bile mümkün olduğu kadar renksiz tutulan tarif, işletme iktisadı ilminin esaslı bir surette karakteristik vasıflarını gösteren bir tamamlayıcıya muhtaçtır: İşletmelerin araştırma ve idaresinin yeni görüşü olarak, her işletmeye münferit olarak kendine hâs hayatı olan canlı ve kapalı bir organizm olarak bakmak lâzımgeldiği düşüncesi revaç bulmuştur. İşletme iktisadı ilmi, her işletmenin arzettiği kendine hâs hususiyetlere dikkatli bir riayeti umumî kaideler ve kanunların doğru bilgisile uzlaştırmaya çalışır. Burada da tekrar tıpla mukayese etmek lâzımgelir: Tıp dahi, insan organizminde umumî bilgilerin kullanılması için bir konu görür. Fakat hastalığın teşhis ve tedavisini tamamen şahsî olarak yapar. Nasıl ki doktor insanda yalnız bedeni değil, fakat ruhî ve içtimâî karakteristik vasıfları görür, menşeyi hususiyetlerini, ev ve meslek muhitinin inkişaf ve tesirlerini gözönünde tutarsa, aynile işletme iktisatçısı da işletmelerin malî ve teknik yapılarının verileri yanında bunların ferdî vaziyetlerini de hesaba katar. İşletme iktisatçısı işletmeye kendine hâs hayatını araştıracağı bir hücre olarak bakar; ancak işletmenin, organizm olarak istiklâline rağmen, hayatını, içine yerleştiği cihan ve millet iktisadının umumî organizminden alan yalnız bir hücre olduğunu hervakit bilir.

İşte bu düşünce ikiliğidir ki, işletme iktisatçısının kolayca bir ihtilâfa düşmesi neticesini doğurmaktadır. Amelî işletme iktisatçısı konkret münferit hâdiselerden hareket ederek, yalnız bu hâdiseler için

mülâhaza edilmesi lâzımgelen umumî iktisat meselelerine ehemmiyet verdiği için, bu ihtilâftan daha kolayca kaçınabilir: İlim mahiyeti icabı umumileştirir ve bundan dolayı münferit işletmeler için ehemmiyetli olan umumî iktisat meselelerini işlerken, kendisini kolayca iktisat ilmi telâkkisine hâs olan akıntıya verir. İlim bu tehlikeden, temas ettiği ve işletme için son derece amelî ehemmiyeti olan iktisadî muhit meselelerinin tamamen tâli bir mahiyeti haiz olduklarını bildiği nisbette sakınabilir. *Amonn*, iktisat ilminin işletme iktisadı meselelerinde, işletme iktisadının iktisat ilmi meselelerinde görecekleri «ilmî mesele mahiyetinde olmıyan veriler» den bahsettiği zaman, bu düşünceyi beyan etmektedir. Tefrik o kadar açık bir surette yapılamamaktadır. Çünkü işletme âlemi ve iktisadî muhit âlemi birbirinden ayrılmış değildir ve kuvvetli karşılıklı tesirler altındadırlar. İşletme iktisatçısı işletmenin umumî iktisat üzerinde aksi tesirleri olduğunu, hiç olmazsa mübadele iktisadında gözönünde tutmalıdır. Bu tabiatile evvelâ büyük işletmeler hakkında varittir, fakat hiçbir zaman, hususile geniş ölçüde işletme iktisadı tesirleri bahis mevzuu olduğu vakit, büsbütün mülâhaza dışında bırakılamaz. Berlindeki Prusya Merkez Kooperatif Sandığı 1928 den itibaren en ileri işletme iktisadı metotları yardımı ile Alman kooperatiflerinin rasyonelasyonuna kalktı. Diğer siyasetler arasında, kredi kooperatiflerinin faiz siyasetini kullandı. Bu küçük tesirli teşekkül sayesinde, istikraz ve ikraz faizi arasındaki farkla işletme icabı olan masraf ve risk karşılığı arasındaki münasebetini araştırdı, daha kesin hesaplar yaptı, ve bunun neticesi olarak umumî bir faiz düşüşüne sebep oldu. Buna kooperatif olmıyan kredi müesseseleri de iyi kötü iltihak etmek zorunda kaldılar. İşte böylece mesele umumiyetle şundan ibarettir: Piyasa yahut kapalı iktisatta piyasa yerine geçen ve merkezden idare edilen ekonomi mücerret olarak tasavvur edilebilecek bir şey değildir, fakat piyasa iktisadı münferit organizmlerden, yani, istihsal ve bölünme sahaları için, işletmelerden terekküp eder. İstihsali ve bölünmeyi temsil eden işletmeler aynı zamanda birçok mallar için müstehtlik olduklarından bu suretle istihlâk de piyasa yahut umumî iktisat bakımından temsil edilir.

Bundan dolayı, *Amonn*'un «ilmî mesele mahiyetinde olmıyan veriler» hakkındaki beyanı, ancak pek mahdut bir nisbette, işletme iktisadı ilminin iktisat ilmi meseleleriyle olan münasebeti bahis mevzuu olduğu nisbette bir değer ifade eder. Küçük işletmelerde çalışan pratik işletme iktisatçısı umumî olarak kendisini iktisat ilmi meselelerinden uzak tutabilir. Büyük işletmede ve zaten ötedenberi işlet-

me iktisatçılarına yerler ayrılan konsernlerin, kartellerin ve diğer şirketlerin idaresinde artık bunu yapamaz. İlmî işletme iktisatçısı birçok iktisat ilmi meselelerine kendi malı göziyle bakmalıdır. Tabii bu, iktisat ilmi sahasından hiçbir suretle ayırmak imkânı olmayan bütün bu meselelerin işletme iktisadı çerçevesi içinde ayrı olarak işlenmesine sevkmez; bu, işletme iktisatçısının bu meselelerde kendi dar iş sahası meseleleriyle olduğu gibi ülfet peyda etmesi lâzımgeldiğinden başka bir mâna anlatmaz. Fakat umumî iktisat meseleleri, her teorinin canlı gösterilerinden konkret kılınması, tatbikattan bulunup çıkarılması, misaller verilmesi ve ispatı suretile o kadar açık işlenmelidirler ki - ve böylece *Eucken*'in fikri kayıtsız, şartsız kabul edilebilir - hükümran iktisadî metafizik değil fakat pratik iktisat ilmi ortaya çıksın.

Diğer taraftan işletme iktisadı ilminin ilmî işlemesinden, bu ilmin çok defa olduğu gibi işletme tekniğine daha az bağlanması, istenecektir. Vazifesi, şubesinin meselelerini işletme sahası ötesinde takip etmek ve bunların iktisat ilmi meseleleri içine girip girmediklerini ve ne suretle girdiklerini tesbit etmektir. En mühimlerinden yalnız bazıları söyleyelim:

İşletme iktisadının değer takdiri, masrafların gelişmesi, fiyatların teşekkülü, finansman ve envestisman siyaseti, hattâ bilânço yapmak usulü gibi meseleleri doğruca iktisat ilmine sevkederler. Hudutlar çok defa dalgalıdır, çünkü bu meselelerin birçoğunun kat'i olarak farkedilebilen bir iktisat ilmine, bir de işletme iktisadına ait tarafı vardır; fakat ilmin vazifesi de müşterek olanla ayırt edilebileni doğru olarak işlemek ve karşılıklı münasebetleri tesbit etmektir. Ne gibi görüşler işletmede fiyat siyasetini tayin ediyorlar, ne gibi işletme harici tesirler bu siyasete tesir ediyorlar, yahut bu siyasetten hasıl oluyorlar? Bilânço değer takdiri meselesinin, günlük değer, alım değeri, yerine koyma değeri.. ilh üzerinde yalnız işletme dahilini alâkalandıran bir ehemmiyeti mi vardır, yoksa umum iktisadı alâkalandıran bir tesir mi meydana getiriyor? Tesisata yatırılan paranın artması neticesi olarak sabit masrafların artmasıyla konjonktür meselesi arasında nasıl bir münasebet vardır? Aksine olarak, aslen iktisat ilmine ait menşeden olan ve işletme iktisadı bakımından ehemmiyeti araştırılması lâzımgelen meselelerden misaller saymak lüzumsuzdur. Yukarıdaki misalleri sadece aksine çevirmek yetiştir, her hal için karşılık bir misal elde edilir. Bu münasebet, para ve kredi siyaseti meseleleri ve bu siyasetin tesiri işletme iktisadı bakımından düşünüldüğü zaman daha iyi tebarüz eder. Bu meselelerin sırf umumî

İktisat bakımından mülâhazası çok mühim diğer bir bakımı kolayca ihmale sevkeder. Bu bakım, münferit işletmede hiç iz bırakmayan, yahut pekaz iz bırakan ve pürüzlü meselelerin hal suretini arz etmeyen umum iktisada ait güçlüklerin bertaraf edilmesine istinat eder. Vücutteki bütün hücreler aynı surette kana boyanmazlar, ayartma ve sapmalar vardır ve organizm bir bütün halinde bütün münferit parçaların toplamiyle aynı değildir. Böylece bilhassa para ve kredi mekanizmasıyla taayyün eden işletmelerin likit para siyaseti sahasında, iktisatçının bir tarafa bırakabileceği, fakat işletme iktisadı bakımından birinci derecede ehemmiyetli olan tamamile hususî, bir takım inkişaf ve kanunlar vardır.

Nihayet iktisat ilmile işletme iktisadı telâkkileri arasındaki ortaklık, ayrılık ve inhiraf lar hakkında esas bir meseleye, rantabilite meselesine göre kendimizi aydınlatalım. *Rantabilite*, teşebbüs fikrinin âmili, finansmanın temeli, bütün işlerin sürekli muharrik kuvveti ve kaidesi sıfatıyla her iki taraf için de müsavi derecede esaslı ehemmiyettedir. Fakat iktisat ilmi rantabilite mefhumunu etraflica tahlil eder. Diğer mümasil âmillerle münasebettar kılar ve tarihî, içtimaî, iktisat siyasetine ait mülâhazaları bu mefhuma bağlar; işletme iktisadı ilmi bu mefhumun mânasını esas itibarile teşebbüs iktisadı işletmeleri mefhumu sıfatıyla gözönünde tutmak ve hesaba katmakla iktifa eder. Burada işletme iktisadı için *Amonn*'un kasdettiği mânada «ilmi mesele mahiyetinde olmayan veriler» vardır. Öyle olunca, işletme iktisadı ilmi, iktisat ilmini rantabilite meselelerine taallük eden araştırmalarında, ancak bu araştırmalardan işletme için yeni ve mühim vâkıalar hâsıl olduğu zaman takip eder. İmdi bu hal, gerek kanunî tedbirler, gerek iktisat siyaseti cereyanları, yahut diğer yeni tezâhür eden inkişaf temayülleri vasıtasile rantabilite gayretine istinat eden müteşebbis inisiyativine ait fikrî yahut maddî şartlar esaslı bir değişikliğe uğradıkları zaman, mütemadiyen vâki olur. İşletme iktisadı «veri»si olan rantabilite derhal mânasını değiştirir: yeni teşebbüslerin finansmanı kolaylaşmış, yahut güçleşmiş, şimdiye kadarki prensiplerde ısrar eden işletmelerin devamı ilerlemiş, yahut tehlikeye düşmüş görünür.

Rantabilitenin gösterimlerine gelince: onun da iktisat ilmine ve işletme iktisadına ait başka başka veçheleri olduğu görünmektedir. Rantabilite mutlak bir kavram değildir, fakat nisbet edilebilecek bir esasa ihtiyacı vardır. Hâsılatı, yatırılan kapitalin normal faizinin üstünde bir kâr vermeksizin, ücret, vergi ve diğer içtimaî masrafları kapatan bir işletme umum iktisat bakımından verimli çalışmaktadır.

Millî iktisat bu işletmeye (işletmenin mevzuu mânasında kendi hizmetinden başka) ödenmiş ücret şeklinde alım kuvveti yaratılmasını ve yine işlemiş vergiler şeklinde vasıtasız ve vasıtalı devlet gelirlerinin ve diğer içtimaî aidatın verilmesini borçludur. Buna, işletme müsait surette harice ihraç ettiği zaman, dış ticaret denkliğini iyileştirmek gibi hususî hizmetleri de ilâve etmek gerektir. Normal faiz ve amortisman bedeli kurtarıldığı takdirde, hiçbir kâr olmasa bile, iktisat ilmi bakımından tam rantabilite vardır.

İşletme iktisadı bakımından rantabiliteden ancak hiç olmazsa yatırılan kapitale nisbetle, mümasil kapital plâsmanlarının o zaman ve mekânda câri faiz haddini karşılıyan, bir kâr olduğu vakit bahsedilebilir. Hususî bir işletme iktisadı bakımı da, iç ve dış rantabilite arasındaki ayırmadır. Zaten umumî surette kâr mevcut olduğu, hattâ açıkça görünmediği ve dağıtılmadığı, fakat ihtiyat akçesinin artırılmasında kullanıldığı halde işletme içten verimlidir. Dış rantabilite aksine olarak, kâr dağıtılmasına bağlıdır.

Rantabilitenin işletme iktisadı tarafını böylece tebarüz ettirmek, tabii iktisat ilminin işletmelerin rantabiliteleri vasıtasile içten kuvvetlenip kuvvetlenmeyecekleri ve ne dereceye kadar kuvvetlenecekleri, yahut anonim şirketlerin dividant verip vermiyecekleri meselelerine karşı lâkayt kalacağı demek değildir. Fakat iktisat ilminin bu alâkası ancak işletme iktisatçısının bir netice elde ettiği zaman ve mekânda başlar.

Fakat işletme iktisadının rantabiliteye taallûk eden esas meselesi rantabilitenin tahakkuku ve sebeplerinin araştırılması meselelerinden ibarettir. Hâsılat analizi denilen şey ilmî ve pratik işletme iktisatçılarının öz sahalarıdır. Biz bu hususta rantabilite analizinden değil, hâsılat analizinden bahsediyoruz; çünkü rantabiliteyi tesbit, evvelâ yalnız rantabiliteyi araştırma veçhesinden başka daha umumî veçheleri olan hâsılat analizinin bir neticesi olabilir. Hâsılat analizi bir sürü meseleleri ihtiva etmektedir ki, bu meselelere işletme iktisadı vasıtasile verilen cevap şüphesiz kat'î bir cevap olamaz. Çok defa iktisat ilmi için mesele vaz'ı işletme iktisadı ilminin daha evvel bir vâkıayı tesbit ettiğine kani olduğu zaman ve mekânda başlar. Burada işbirliği için en faydalı fırsatlardan biri zuhur etmektedir. Hâsılat analizi vasıtasile işletme iktisadı bakımından mesele vaz'mın taslağı aşağıdaki noktalar vasıtasile çizilebilir:

1) İhtiyat akçesi ayırma ve icabında sarfetme halinde işletmenin hakikî hâsılatı neden ibarettir?

2) Hâsılat ne şekilde tezahür eder ve nerelerde (zarar halinde: amortisman) kullanılır?.

3) Hâsılat nasıl tahakkuk eder:

- a) Asıl işletme vâkıasının hâsılatındaki hissesi,
- b) Hâsılat üzerindeki diğer tesirler nelerdir?

Tabîî bu meselelerin herbiri, hususile asıl analizi teşkil eden üçüncüsü, sayılamıyacak kadar çok tâli meseleleri ihtiva eder. Bu üç meselenin iktisat ilmi düşünce seyrile olan münasebeti, birincinin cevabı, diğer meselerin yanında, zâtî finansmana sevkettiği, ikinci meselenin cevabı dividant siyaseti mevzuu için malzeme verdiği ve üçüncü meselenin işletmeler arasında ve işletmeler dışında mümkün olan bütün bakımları -piyasa, konjonktür, para değeri vesaire- ihtiva ettiği gözönünde tutulunca, meydana çıkar.

İşletme iktisadî müşahedelerinin ağırlık merkezini asıl işletme olaylarının işlemesine doğru kaydırmaktadır; hâsılatı tahdit ve tayin eden rasyonalizasyon derecesini kesin olarak elde etmek için, işletme hâdiselerini bütün diğer hâdiselerden derin bir surette tecrit etmeğe çalışmaktadır. Rasyonalizasyon işletme iktisadî için bir esas mefhumdur. Rasyonalizasyon rantabilite prensipinin aynı değildir; fakat birçok hallerde rantabilitenin şartıdır. Rasyonalizasyon rasyonel iktisat metodolojisinin en yüksek tezahürüdür. Öyle olunca rasyonalizasyonun nazarı ve amelî şartlarını araştırmak işletme iktisadî ilminin hedef ve gayesi olmalıdır. Buna evvelâ rantabilitenin dış alâmetlerinden hareket ederek tecrit yardımıyla asıl işletme vâkıaları hakkında bilgi edinmeyi arıyan hâsılat analizi hizmet eder.

İktisat ilmi için, işletme iktisadî hâsılat analizinin neticesi, yalnız evvelce zikredilen işletme dışı noktalarından değil, fakat iktisat ilmi diğer suretle bilgi edinemeyeceği münasebetler hakkında ancak bu analiz vasıtasıyla fikir edildiği için mühimdir. İşletme iktisadî ilmi karşısında hâsılat analizinin rolü aynı zamanda sadece beklemekten ibaret olmamalıydı. İşletme iktisadî tatbikatının en mühim sahalarından biri sıfatıyla, işletme iktisadî hâsılat analizine hiçbir şey bu analizin iktisat ilmi tarafından muayyen meseleler karşısına konması ve istikamet verici telkinler alması kadar faydalı olamazdı. Bu analiz, müşahedelerinin iktisat ilmi tarafından işlemesinden -bilhassa işletme dışı hâdiselerin hâsılat üzerindeki tesiri bahis mevzuu olduğu nisbette- işletmeye ait ve işletme dışı veçheler arasındaki köprüyü şimdikinden daha sağlam kurmayı yani münferit iktisatla umum ik-

tisat arasındaki münasebeti gittikçe daha ziyade aydınlatmayı mümkün kılan bilgileri bekliyebilecektir.

Bu suretle iktisat ilmi ve işletme iktisadı meseleleri birbiri içine girmektedirler. Rantabilite mefhumile münasebeti olan esaslı bakımları mülâhaza ederek büyük caddeler içinde müşterek hedefleri ve ayrılmış yolları farkediyoruz. Bu müşterek hedefler her nekadar gözönünde tutulmak lâzımgelirse de, ayrılmış yollar da bu acele birleştirme gayretile birbirine karıştırılmamalıdır. İşletme iktisadile iktisat ilmi telâkkileri arasındaki farkın büyük bir kısmı mahiyetleri icabıdır. Bu suretle meseleler de zarurî olarak farklı görünmektedirler.

Meseleleri üç gurupa ayırmalıyız: Doğruca münferit iktisattan umum iktisada, yahut aksine olarak umum iktisattan münferit iktisada geçen meseleler; iktisat ilmi ve işletme iktisadı bakımından farklı taraflar gösteren meseleler; ve nihayet münhasıran iki disiplinden birine veya diğerine ait meseleler. Şüphesiz yalnız *bir* «iktisat ilmi» vardır, ve teori, hangi tarafta olursa olsun, «son meseleler»e nekadar yaklaşırsa meselelerin birliği de o kadar kuvvetle tebarüz eder. Böyle düşünülünce *Eucken*'in iktisat ilminde ve işletme iktisadı ilminde «meselelerin aynı olması» hakkındaki iddiası itiraz kabul etmez. *Eucken* sayısız iktisadî münferit meseleler içinden iki esas mesele seçiyor, ve bu meseleleri «iktisadî nizamın kurulması meselesi» ve «iktisadî münasebetler meselesi» diye tavsif ediyor. Bu meseleler her iktisadî araştırmannın, hareket noktası ister umum iktisat isterse münferit iktisat olsun, tabii bir kere temas etmesi lâzımgelen «son meseleler» dir.

İktisat ilmi uzun zamandanberi sırf nazarı bir bilgiye istinat etmektedir, bu münasebetle bu sırf nazarı bilginin ihtilâf mevzuu olup olmadığı ve ne dereceye kadar ihtilâf mevzuu olduğu yahut *Eucken*'in öncüleri mânasında şümüllü olup olmadığı meselesi bir tarafa bırakılabilir. Buna mukabil işletme iktisadı ilmi, ancak bir teorinin yaratılmasına yarıyacak bir nüveden ibarettir. Bu ilim «son meseleler» den uzak kalan meselelerle uğraşır. Bu ilim tecritte nekadar muvaffak olursa, müşterek meselelere o kadar yaklaşacaktır. Sırf iktisat teorisinin bu son iştiraki ümidile bugün işletme iktisadı ilminin temelini teşkil eden meseleler «tatbiki ilim» meseleleri olarak mülâzahâ edilmektedirler, ve daha uzun zaman da böyle mülâhaza edileceklerdir. Hiç olmazsa ziyadesile mücerret ve nazarı düşünceye alışmış iktisatçılara böyle görünebilirler. İşletme iktisatçısı, hattâ ilmi olanı, kendi bilgisini bilhassa tecrübî olarak el-

de etmektedir. Tecrit ona yabancı değildir. Fakat işletmeden işletmeye, nisbeten daha aşağı derecededir. Nazarî tetkikler işletme iktisadı metodolojisinin şimdiki kadarki sahası dışında kalmaktadırlar. «Hergünkü meseleler» in kesafeti işletme iktisatçısını sarmakta ve işletme iktisatçısı gözlerini nadiren uzak bir sırf teori ufkuna çevirmektedir.

İşletme iktisadı ilminin sırf nazarî ilim içinde inkişafı yalnız bir zaman meselesidir. Fakat o zaman da bir hususî işletme iktisadı ilminden bahsedilip edilemeyeceği şüpheli görünmektedir. İnkişaf o suretle vukubulacaktır ki amelî işletme iktisadı ilmile kazanılan bilgiler umumî iktisat teorisi bilgileri tarafından beledilecekler ve bu bilgilerle kaynaşacaklardır. Bu bilgiye bugün dahi, tipik işletme iktisadı düşünce seyrile karışmış olmasına rağmen, iktisat ilmi adı verilmektedir. Bu mânadadır ki *Rüstow*, *Eucken*'in eserine karşı etraflıca vaziyet aldığı «İktisat ilminin esasları» adlı makalesinde^[1] iktisat ilminin hareket verileri olarak tam bir sürü işletme iktisadı tezlerinin mevcut olduğunu müşahade ettiğini ve bunların sistemli bir surette birleştirilmesini ve doğruluk ve tamamlıklarının araştırılmasını ileri sürdüğü vaktile 1928 de çıkan «Alman makina sanayiinde işsizlik» yazısına göndermektedir. *Rüstow* bu yazısına şu kelimelerle başlamaktadır: «İşletme iktisadı ilmile iktisat ilmi arasında daha sıkı bir işbirliğinden mühim neticeler beklenebilir.»

Eucken'in iktisat ilmi araştırmasıyla alakalı münferit işletme analizi iddiasıyla *Amonn*'un iktisat ilmile işletme iktisadı arasında sıkı bir işbirliği hakkındaki tenkidi -ki o tenkidde «her iki ilimden herbiri diğerine yardımcı ilim olarak hizmet edebilir ve etmelidir» demektedir- aynı gayeyi takip etmektedirler.

Şüphesiz yalnız bir «İktisat ilmi» olabilir, fakat onun tabii ilimler gibi birçok şubeleri vardır; tabii ilimlerde de son biolojik müşterek noktalar olmasına rağmen, birbirinden iyice ayrılmış meseleleri inceliyen birçok şubeler olmak gerektir. Araştırma ve ilim ne kadar elâstikî olursa iktisadî hayatın şekillerindeki tenevvü de ilmî bakımdan o kadar esaslı mülâhaza edilir.

Eucken'in yaptığı gibi meselelerde bir aynılık mülâhaza edilmesi ve böylece «meseleler» olarak yalnız «hergünkü iktisadî meselelerin münasebetlerine» ve «İktisadî nizamın kurulmasına» dair tamamen umumî meseleler tebarüz ettirilmesi, hattâ *Amonn*'un yaptığı gibi işletme iktisadı meselelerine, umumî olarak işletmelerde

ancak «üzerine bütün iktisat ilmi bina edilen» «unsur mahiyetinde birlikler» görececek olan iktisat ilminin «ilmî mesele mahiyetinde olmayan verileri» adı verilmesi böyle bir elâstiklik talebile son derece tezat teşkil ederler. Müşterek ve ayrı noktaların mevcut olup olmadığını ve ne gibi müşterek ve ayrı noktaların mevcut olduğunu müşahade ve tesbiti daha sonraki bir araştırmaya bırakmak lâzımdır. *Eucken*, bundan inkârı imkânsız olan iktisat ilmile işletme iktisadı arasındaki münasebeti münakaşa etmek kazancını elde etmiştir.

«Yalnız birbirini kavrıyan münferit iktisat ve umum iktisat analizleri münasebetleri.. tanıtır.»

Ve:

«İşletmenin ve ev idaresinin analizile (iktisat ilminde) nazarı araştırmanın ilk merhalesi aşılmıştır.»

gibi cümleler son derece ehemmiyetli ve faydalı bilgiler arzederler. *Amonn*'un *Eucken*'in metodolojiye ait iddiası hakkındaki tenkidi, bu iddia *Amonn*'un risalesinde ifade ettiği kadar ağır olmadığından, gayesini aşmış gibi görünmektedir; *Eucken* hiçbir yerde *Amonn*'ın isnat ettiği, «tamamen birbirinin aynı olan ilimler» den bahsetmeyip, yalnız «işletme iktisadının iktisat ilminden tefrikinin» devam ettirilemeyeceğinden bahseder. *Amonn*'un, *Eucken*'in «iktisat ilmile işletme iktisadı ilmi meselelerinin tamamen aynı oldukları» hakkındaki mülâhazasının tenkidine hak verilmelidir. Fakat *Amonn* sıkı bir işbirliğine muvafakat etmektedir. Mademki «her iki ilimden herbiri diğerine yardımcı ilim sıfatı ile hizmet edebilir ve etmelidir» diyor.

Eucken burada da iktisat ilmi araştırmasile alâkalı münferit işletme analizinin muhtaç olduğu yolu göstermektedir. İktisat ilminin işletme iktisadı analiz metotlarını kullanması ve işletme iktisadı ilminin de iktisat ilminin meselelerini kendine mal etmesi lâzımdır. Bu programla her iki ilmin karşılıklı nüfuzuna bir vol gösterilmektedir. Gerçekten bu vol henüz uzaktır. Fakat eğer iktisat ilimlerinin birbiri yanında sonsuz bir surette «gayri iktisadî» çalışmalarları lâzımceliyorsa, bu yolun bir gün gavye eristirmesi şerhettir ve eristirecektir.